

SÜRE AÇISINDAN TÜRKİYE TÜRKÇESİNİN SESLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Doç. Dr. Ahmet AKÇATAŞ¹

ÖZET

Konuşmada geçen süre, en küçük birim olan sesler için de incelenmelidir. Bu sebeple makalemizde sesleri süreleri bakımından inceleyen araştırmaları değerlendirerek Türkiye Türkçesinin sesleri bakımından sonuçlar çıkarmaya çalıştık. Süre, seslerin ne kadar sürede çıktığını gösterme şeklinde belirlenir. Süre, sesin özelliklerinden biridir. Süre, söylenen sese göredir. Süre bilgisi, sestem sese değişir.

Hece, kelime, öbek, öge ve cümle düzeyleri, sesin tek başına sahip olduğu süre özelliğini yeniden düzenler. Sesin bulunduğu kelimenin hece sayısı, sesin kelimedeki yeri, konuşma hızı, konuşmacının içinde bulunduğu psikolojik durum, süreyi belirleyen ortamlardır. Türkçede sesler, süreleri bakımından, uzun, normal ve normalden daha kısa olarak üçe ayrılır.

Anahtar Sözcükler: Fonetik, ses, süre, öbek, hece

AN EVALUATION ABOUT THE PHONES OF TURKEY TURKISH IN TERMS OF DURATION

ABSTRACT

The time of speaking must be analysed for the phone which is the smallest unit. For this reason, We have evaluated the studies which analyses the phone in terms of time in our study. Duration is determined in order to indicate the time of phone. Duration is the one of characteristics of phonic. Duration depends on the phonic which is spoken. The knowledge of duration changes from phone to the other phone.

Syllable, word, group, element and sentence levels compose the time character of phone. The number of syllable of word, which contain phone, the place or location of phone in word, the speed of speaking, psychological condition of the person who speak, determine duration. The phone in Turkish are classified 3 parts as long, normal and short in terms of their duration.

Key Words: Phonetic, phone, duration, group, syllable

Konuşmada geçen süre, en küçük birim olan sesler için de incelenmelidir. Bu sebeple makalemizde sesleri süreleri bakımından inceleyen araştırmaları değerlendirerek Türkiye Türkçesinin sesleri bakımından sonuçlar çıkarmaya çalıştık. Süre, seslerin ne kadar sürede çıktığını gösterme şeklinde belirlenir. Süre, sesin özelliklerinden biridir. Süre, söylenen sese göredir. Süre bilgisi, sestem sese değişir.

Fonetikte süre, seslerin tek tek ne kadar sürede çıktığını gösterme şeklinde belirlenir. Ses, ne kadar sürede çıkmış, bu araştırılır. Seslerin süresi, üç kategoride değerlendirilmiştir:

1. Sesbirim, 2. Hece, 3. Ahenk. (Üçok 1951:96)

Süre, söylenen sese göredir. Süre bilgisi, sestem sese değişir. Bu özelliğinden dolayı sesler, sürelerine göre sınıflandırılabilir. Ortalama süreleri arasında yakınlık olan sesler, sınıflar oluşturur. (Demir 2002:67)

¹ Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Öğretim Üyesi (aakcatas@aku.edu.tr)

Süre, sesin özelliklerinden biridir. Dilleri diğer dillerden ayıran belirleyici niceliklerinden biri de onların seslerinin süre bilgisidir. (Topbaş, Kapkallı 1994:320)

1. Seslerin Süre Kuralları

Türkiye Türkçesinin seslerinin süreleri, belli kurallar çerçevesinde belirlenir. Bu kuralların, şu şekilde belirlendiğini gördük:

I. Seslerin süre bilgisi, ünlü ve ünsüz olmak üzere iki bölümde değerlendirilir.

II. Her sesbirim, farklı bir süre alanına sahiptir. Türkçedeki sesler, İclal ERGENÇ tarafından sürelerine göre tasnif edilmiş.

III. Aynı sesbirim, bulunduğu yere göre farklı bir süre alanını kaplar. Yani sabit değildir.

IV. Ünsüzün süresi, ünlüsünün uzunluğuna bağlıdır. Ünsüz de ünlüsünün süresini etkiler.

V. Seslerin süresinde etkili olan bir başka unsur da, psikolojik durumdur.

VI. Süre, anlam belirleyicidir. Duygular, süre yoluyla ifade edilirken, anlam da değişir.

VII. Süre, sesin uzun, kısa ve daha kısa olması şeklinde üçe ayrılır. Bu üç boyutun ara dereceleri de vardır. (Ergenç) Kelimede bazı sesler, normal bir süreyi kaplarken; bazıları daha uzun, bazıları ise normalin altında bir sürede söylenir.

VIII. Sesler, bulunduğu yere göre de süre bakımından değişir. Sesler, tek başına farklı, kısa kelimelerde farklı, uzun kelimelerde farklı süreyi kaplar. Yine kelime grubunun ve cümlenin kısa veya uzun olması, süreyi değiştirir.

IX. Kapalı hecenin ünlüsünün süresi, açık heceninkine göre daha kısadır.

X. İki ünlünün çıkış süresi kadar uzunluğa sahip ünlü, uzundur.

XI. Süre bilgisini sadece ünlülerde arama düşüncesi tartışılabilir. Bence bu özellik, bütün seslerde aranmalıdır. (Ergenç, Koç)

XII. Bir ünlünün veya ünsüzün normal süresinden daha az sürede çıkarılan sesler de kısa sürelidir. (Ergenç 1989:53)

2. Süre Belirleyiciler

Hece, kelime, öbek, öge ve cümle düzeyleri, sesin tek başına sahip olduğu süre özelliğini yeniden düzenler. Sesin temel süresiyle diğer etkenlerin birleşimi, konuşma ses dizimi sırasındaki iniş-çıkışlar şeklinde süre akışını düzenler. (Demircan 2001:162)

Sesin süresini belirleyen etkenler, şu şekilde tespit edilmiştir:

2.1. Söylenen ses,

2.2. Komşu sesler,

2.3. Hece, Kelime, Öbek, Cümle Vurguları ve Sesin Bunlar İçindeki

Konumu

2.4. Sesin Kelimedeki Yeri

2.5. Sesin Bulunduğu Kelimenin Nitelikleri

2.6. Hece Sayısı

2.7. Kelime Sayısı

2.8. Konuşma Hızı

2.9. Duygu ve Konuşma

2.1.Söylenen Ses

Söylenen ses, tek başına bir süre bilgisine sahiptir. Sesin tek başına süresi, diğer etkenlerin devreye girmesiyle değişir. Sesin tek başına söyleniş şekli, dil laboratuvarında veya sanal ortamda belirlenebilir. Bu belirlemede süre, her ses için farklı olur. Ayrıca diğer unsurların etkisiyle, aynı sesler de farklı sürelerle dönüşür.

2.2. Komşu Sesler

Konuşmada sesler, bir dizi halinde düzenlenir. Bu diziyi oluşturan sesler, yanlarındaki seslerin süresini sınırlar ve dengeler. Böylece sesler, zincirleme bir etkileşim yumağı oluşturur.

Seslerin baskın oluşu, değişkendir. Bazen baskın sesler, diğer sesleri etkileyerek onların toplam süre içindeki payını azaltır. Bu şekilde baskın sesler, toplam sürenin daha fazla kısmını kaplarken, onların kısıtladığı seslerin süresi de azalır.

Aynı seslerin tekrarı veya aynı cins seslerin (ünlü-ünlü, ünsüz-ünsüz) yan yana gelişi sonucu, sesler birleşerek uzun süreli birleşik sesler oluşturur. Bu, ya çift seslerin birleşmesi şeklindedir veya farklı seslerin tek seste birleşerek çift ses miktarında bir süreye sahip olmasıdır: *taa* > *ta*: (çift ünlü), *kahvehane* > *kahva:ne* (ünlü birleşmesi), *şişt* > *şi:şt* (çift ünsüz) Süre toplanması, uzun süreye sahip ünlü ve ünsüzleri oluşturmaktadır.

2.3. Hece, Kelime, Öbek, Cümle Vurguları ve Sesin Bunlar İçindeki

Konumu: Sesin hece, kelime ve öbek içindeki vurguya göre süre kazanışı, şu özellikleri taşır:

1. Aynı sesler, hece, öbek ve cümle içinde farklı sürelerdedir. Bu sürenin belirlenmesinde sesin tek başına kapladığı alanla hece, öbek ve cümle içindeki konumu arasındaki etkileşimi önemli rol oynar. *Annkara* > *An:kara*.

2. Ünlü ve ünsüzlerin cümle ve öbekteki yerleri, onların sürelerini etkiler. Cümlelerin ve öbeğin şekli, uzunluğu, seslerin süresini ayarlar: “*Yol açıldı.*” (Cümle kısa, ses payına düşen süre uzun) → “*İki yıldır yapımı devam eden yol, nihayet bugün açıldı.*” (Cümle uzun, ses payına düşen süre kısa), “*Kitabın kapağı.*” (Öbek kısa, ses payına düşen süre uzun) → “*Büyük kitabın mavi desenlerle bezenmiş kapağı.*” (Öbek uzun, ses payına düşen süre kısa)

3. Bazen cümle / öbek ortasında seslerin süresi en az, başında en uzun, sonunda uzundan biraz daha azdır. Bazen de sonda en uzun, başta ve ortada en azdır. Bu, az, uzun ve uzundan biraz az ayrımı, cümle, öbek yapısına göre değişkenlik gösterir. Bu değişkenliğe göre de başta, ortada ve sonda farklı şekillerde oluşur. Bu farklılıkları tespit edebilmek için, öbek ve cümlelerin biçim ve uzunluklarına göre ayrıntılı olarak incelenmesini gerektirmektedir. Örneğin sıfat tamlamasında, zarf fiil grubunda; girişik cümlede, şartlı cümlede; iki unsurlu, üç unsurlu olmalarına göre, seslerin süreleri bakımından incelenir: “*Mavi masa*” (sıfat tamlaması, iki unsur), “*Gece uyumadan*” (zarf fiil grubu, iki unsur), “*Akşamdan yer ayırtarak*” (zarf fiil grubu, üç unsur), “*Hiç mola vermeden, buraya geldik.*” (Girişik cümle, beş unsur), “*Telefon çalarsa, hemen aç.*” (Şartlı cümle, dört unsur) Bu örneklerde seslerin yerlerine göre sanal ortamda veya dil laboratuvarında tespit edilmesi mümkündür.

4. Vurgulu alandaki sesin süresi, tek başına taşıdığı uzunluğa göre ünsüzse artış gösterir, ünlüyse kısalmır. “*Evin kapısı*”, “*mutfağın kapısı*”, “*sorunun önergisi*”, “*bilgisayar*”, “*Oğlunun kapısını heyecanla açtı.*”

2.4. Sesin Kelimedeki Yeri

Ortalama ünlü ve ünsüz süreleri, bunların kelimedeki yeri ile kelimenin işlem yeri ve yapısının boyutunu açıklayabilmek için bu üç alanda sesin incelenmesi gerekir. Kelimedeki konum ve kelimenin konumu, sesleri böylece şekillendirir.

2.5. Sesin Bulunduğu Kelimenin Nitelikleri

Ortalama ünlü ve ünsüz süreleri, bunların bulunduğu kelimenin işlevi, yapısı ve anlamı bakımından değerlendirilir. Süre boyutunu açıklayabilmek için bu üç alanda sesin incelenmesi gerekir. Kelimedeki konum ve kelimenin konumu, sesleri böylece şekillendirir.

2.6. Hece Sayısı

Kelime, öbek veya cümlede hece sayısının artışı, seslerin toplamının süresi değişmeyeceği için, her sesin payına düşen süreyi azaltır. Yani toplam ses sayısı ile, seslerin sürelerinin uzunluğu arasında ters bir orantı vardır. Uzun kelime / öbek / cümle → kısa ses / süre, kısa kelime / öbek / cümle → uzun ses / süre. Türkçede orta hece ünlüsünün zayıflaması, silikleşmesi ve düşmesi de, bu özellikten kaynaklanır. Süre, ilk ve son hece ünlüleri arasında paylaşıldığı için ortada kalan sesin payına düşen alan azalır. Bazen sıfır süre kalır. Bu da sesin düşüşü demektir: “*al(i)n-i > alnı*”, “*ak(i)l-ı > aklı*”, “*sat(i)lık > saltık*” (ağızlarda)

Seslerin tepkilerinin gücü, düşme ve türeme üzerinde etkili olur. Son hece [r] sesinin düşmesi, iki ünlü arasında ünsüz, iki ünsüz arasında ünlü türemesi, toplam ve müstakil sesler arasındaki dengeleme ölçüleriyle bağlantılıdır: “*geliyor > geliyo*”, (ünsüz düşmesi), “*Ali’yi*” (ünsüz türemesi), “*ahyor*” (ünlü türemesi)

2.7. Kelime Sayısı

Cümledeki kelime sayısı artarsa, seslerin toplam süresi artmaz. Cümlelerin payına düşen nefes eşittir. Cümledeki kelime sayısı artınca, tek tek her sese düşen nefes süresi azalır. Yani cümledeki kelime sayısı arttıkça sesin toplam süresini paylaşan seslere düşen süre de düşer: “*Ali geldi.*” → “*Saatlerdir beklediğiniz arkadaşınız Ali, akşama doğru Ankara’dan geldi.*” (Kelime sayısında artış)

2.8. Konuşma Hızı

Cümleleri oluşturan seslerin toplam süresi, konuşma hızına bağlı olarak değişir. Bu hız arttıkça, hem toplam, hem de seslere düşen süre parçaları azalır. Konuşma yavaşlarsa, bu durumda süre, ters orantılı olarak artar. Yani hız artınca süre, süre artınca hız düşer:

“*Biliyorsun, işler zamanında yapılıncaya doğru ve yerinde.*”

Konuşma hızı: 10 sn. (hızlı) – 20 hece = 10sn/20h. = 0.5 sn. hece hızı

Konuşma hızı: 20 sn. (hızlı) – 20 hece = 20sn/20h. = 1 sn. hece hızı

2.9. Duygu ve Konuşma

Heyecan, mutluluk, hüznü, korku, nefret, sevgi gibi duygu ağırlıklı konuşma cümlelerinin sesleri, süre bakımından işlevsel olarak kullanılır.

Konuşma hızı, duygular tarafından belirlenir. Heyecanla konuşanın konuşma hızı artarken seslere düşen süre azalır. Hüznü kişinin konuşma hızı azalır ve seslere düşen süre artar. Bu şekilde duygular, konuşma hızını ve ona bağlı olarak seslerin sürelerini etkiler: (bkz. Psikolojiye Bağlı Uzunluk) “*Çabuk gel, düşeceksin, kenara gitme diyorum.*” (Heyecanlı, hızlı, süre 15 sn.), “*Ne güzel günlerdi, beraber nehrin yanına iner, akşama kadar gezerdik.*” (Hüznü, yavaş, süre 30 sn.)

3. Süre Bakımından Sesler

Farklı süreleri kaplayan seslerin incelenmesi, dil labratuvarında yapılabilir. Labratuvar ortamında konuşan konuşmacının sesleri etiketlenerek belirlenip yakın süreye sahip sesler tasnif edilebilir. (Şayli, Aslan 2003:15)

Etiketlenen sesler, şu şekilde incelenir: Kaydedilen konuşma içindeki aynı seslerin süreleri toplamı, tekrar sayısına bölünerek ortalama süreleri elde edilir. Örneğin [u] sesi; metinde 74 defa geçmişse ve bu seslerin toplam süresi 148 saniye ise [e] sesinin süresi,

$$148 : 74 = 2 \text{ saniye olarak ortalaması alınarak tespit edilir.}$$

Sesler, süre bakımından tek başına farklı hece, kelime, öbek ve cümle düzeylerinde farklıdır. Bu yüzden sesin bulunduğu yere göre süre bakımından tasnifi değişir. Aynı sesler, farklı düzeylerde farklı şekillerde sınıflar oluşturur: “*al*” (hece), “*alan*” (kelime), “*Masanın üzerindeki alan*” (öbek), “*Mektubu alan onun kardeşiydi.*”

3.1 Süre Bakımından Ünlüler

Süre bakımından ünlüler beş açıdan değerlendirilir:

1. Süre bakımından ünlülerin özellikleri, konuşmacıların çıkardığı seslerin incelenmesiyle tespit edilebilir.

2. Ünlüler, ses özellikleri bakımından tasnif edilebilir. Geniş ve dar olma durumları, süreyi de belirler. Geniş ünlüler, dar ünlülerden daha uzundur.

$$\begin{array}{ll} (+) a > ı (-) & (+) o > u (-) \\ (+) e > i (-) & (+) ö > ü (-) \end{array}$$

Yukarıdaki çizelgede (+)'lar uzun süreleri, (-)'ler kısa süreleri gösterir. Buna göre uzun süreli geniş ünlüler (a,e,o,ö) ve kısa süreli dar ünlüler (ı,i,u,ü) şeklinde bir tespit yapılabilir.

3. Ünlülerin öbek/cümle ortamındaki süresi, tek kelime ortamında ortalama süresinden daha kısadır:

$$(+)$$
 gel < “*Aladağ’ın eteklerinden gelen.*”(-)

$$(+)$$
 bil < “*Sen bu sorunun cevabını bilmelisin.*”(-)

4. Konuşmacı aynı ünlüyü, farklı yerlerde değişik sürelerde çıkarabilir. Bu konuşmacının çıkardığı aynı ünlünün farklı yerlerdeki süreleri arasındaki fark, aynı konuşmacının dar ve geniş ünlülerinin ortalama süreleri arasındaki farktan daha fazla olabilir:

$$a:l - at (a: > a), a\ç - ırk (a \geq ı)$$

5. Aynı konuşmacının farklı duygu ortamlarındaki sözlerindeki ünlülerin süreleri de farklıdır: “*Ayy ne güzel.*” (hayranlık - uzun), “*Çabuk gel.*” (heyecan - kısa)

3.1 Süre Bakımından Ünsüzler

Bir konuşmacının onları söyleme sürelerine göre ünsüzler, tasnif edilebilir. Ömer Şayli ve Levent M. Aslan tarafından yapılan bir ses deneyinde konuşmacıların çıkardığı ünsüzlerin süreleri tasnif edilerek tablolaştırılmıştır. Söz konusu çalışmada ünsüzler, süre bakımından dört sınıfa ayrılmıştır. Bu sınıflama, cümle/öge ve tek kelime ortamlarında değişmiştir. Ayrıca konuşmacıdan konuşmacıya farklılık gösteren sınıflamalar yapılmıştır. Bu sınıflamalar arası farklar, sınıflar arası geçişler şeklindedir. Geçişler, süre artışıyla üst, süre azalışıyla alt sınıfa geçme olarak tespit edilmiştir. Bazen arada, alt ve üst sınırdaki yeni sınıflar oluşmaktadır. Ayrıca ünsüzler,

üst düzey ve alt düzey süreli olarak ikiye ayrılır. Üst düzey olanların süreleri, diğerlerine göre uzundur. (Şayli, Aslan 2003:21)

4. Türkçede Süre Düzeyleri

Türkçede diğer dillerle paralel olarak uzun, normal ve kısa olmak üzere üç süre düzeyi tespit edilmiştir. Bu düzeyleri incelersek:

4.1. Normal Süreli Sesler

Konuşmacının konuşma süresi içinde standart bir sürede çıkan, konuşmacı değiştikçe ufak azalma ve çoğalma durumuna sahip ünsüzler ve ünlüler, normal sürelidir. Yazımızda buraya kadar verilmiş sınıflar, normal süreye göre belirlenmiştir.

4.2. Uzun Süreli Sesler

Uzun ünlü, boğumlanma süresi, normal bir ünlünün süresinden daha uzun olan yahut normal uzunluktaki iki ünlünün boğumlanma süresini içine alan ünlüdür. (Korkmaz 1995a:20)

Ergenç ve Koç'a göre süre ve uzunluk, ünlüler için aranacak bir özelliktir. (Ergenç 1989; Koç 1996) Ancak Ömer Şayli ve M. Aslan'ın çalışması, ünsüzler için de sürenin bir özellik olduğunu ispatlar. Bizce uzunluk, sadece bulunduğu ünlüde değil aynı hecenin ilk ünsüzü için de geçerlidir. Çünkü ünlü, ünsüzü seslendirir, ünsüze verdiği a,e,ı,i,o,ö, sesleri yanında, ona uzunluk da ekleyebilir. Uzunluk, heceye eklenen bir sesbirimidir. Bu yüzden uzunluğu ünlü ve ünsüzler için bir arada arayacağız.

Bazı kelimelerde bir hece içindeki sesin çıkış süresi uzun olduğu için, diğer hecelere göre daha uzun söylenir. Kelimenin daha uzun söylenen bu hecesine uzun hece, bu hecedeki ünlüye de uzun ünlü denir. Hatta aynı hecenin ilk ünsüzü de uzun ünsüzdür, denebilir. (Koç 1996: 586)

4.2.1 Türkçede Uzun Süreli Ünlüler

Türkçede uzun süreli ünlüler dört çeşittir:

4.2.1.1. Türkçe aslı uzunluklar, (Tekin 1975:15)

4.2.1.2. Yabancı dillerden geçmiş (alıntı) kelimelerde bulunan uzunluklar,

4.2.1.3. Ses olayları sonucu uzun ünlüye dönüşmüş uzunluklar,

4.2.1.4. Psikolojiye bağlı uzunluklar.

4.2.1.1. Türkçe Aslı Uzunluklar

Eski Türkçede var olan aslı uzun sesler, bugün standart Türkiye Türkçesinde bulunmamaktadır. (Tekin 1975:15) Ancak Anadolu ağızlarında, bu uzunlukların kalıntıları, eskicil şekiller içinde görülür. Yapılan ağız araştırmaları, kısa bölümler halinde bu aslı uzunluklara yer verir.

Zeynep Korkmaz, eskicil uzun seslerin kaynağının birincil uzunluklara mı, yoksa bilinmeyen devirlerdeki ses olaylarına mı dayandığı konusunda şüphe duymaktadır. Bu şüpheli durum üzerine yapılan araştırmalarda Türkçe kökenli uzun sesli kelimelerin bir kısmının Türkmençe ve Yakutçada uzun olduğu, bunlar dışındakilerin ise kısa şekilli görüldüğü tespit edilmiştir. (Korkmaz 1995b: 15)

Türkçe kökenli kelimelerdeki aslı uzun ünlüler, iki başlıkta incelenebilir:

4.2.1.1.1. Uzunluğu Koruyan Türkçe Kelimelerdeki Aslı Uzunluklar

Anadolu ağızlarında uzunluğu koruyan Türkçe kökenli kelimelerin tespit edildiğini belirtmiştik. Bu yaşayan eskicil şekiller, yazı dilimize geçmemekle birlikte günlük konuşmalarda halen kullanılmaktadır. Örneğin Keban, Baskil ve

Ağın yöresi ağızları üzerine yaptığı çalışmasında Ahmet BURAN, *ga:ri* (karı), *do:ğru*, *a:ç* (aç), *da:ş* (taş) şeklinde aslı Türkçe uzunlukları tespit etmiştir. (Buran 1997:26)

4.2.1.1.2. Uzunluğu Kaybetmiş Türkçe Kelimelerdeki Aslı Uzunluklar

Anadolu ağızlarında uzun seslerini koruyan Türkçe kökenli kelimeler, standart Türkçede uzunluklarını kaybetmişlerdir. Bunun sebepleri araştırılmalıdır.

Aslı uzunluklardaki kısalma eğiliminin Türkmençe ve Yakutça dışında baskın şekilde görülmesi, ilginçtir. Bu kısalma eğilimi, bazı ağızlarda standart Türkçeden de ileri derecede görüldüğü gibi, bazılarında uzunluğu koruma tercih edilmiştir.

4.2.1.2. Alıntı Kelimelerde Uzun Ünlü:

Türkçeye yabancı dillerden geçmiş (alıntı) kelimelerde uzun ünlüler vardır. Bunlardan bazıları, kısalmıştır. Örneğin uzun ünlülü yabancı isim kökleri “*ol-*” ve “*et-*” yardımcı fiili olarak birleşik fiil kurarken, uzun ünlüleri kısalır. (Banguoğlu 2000:39) Bu sebeple, süre bakımından ünlüleri uzun kökenli alıntı kelimeler, ikiye ayrılır:

4.2.1.2.1. Uzunluğu Koruyan Alıntı Kelimeler:

Arapça ve Farsçadan Türkçeye geçmiş bazı kelimelerin uzunluğu, halen devam ettirmektedir. Bunlar, uzunluğun ilk, orta ve son hecede olmasına göre incelenmelidir. (Deny 1995:18)

4.2.1.2.2. Uzunluğu Kaybolmuş Alıntı Kelimeler:

Arapça ve Farsça kelimelerden üç hecelilerin bazılarında orta hece ünlüsü, düşmüş ve uzun ünlüsü kısalmıştır. *a:hiret* > *ahret*, *a:yine* > *ayna*, *sa:hife* > *sayfa*, *ma:hitap* > *mehtap* kelimelerinde ilk sesteki uzunluğun kaybolması, ünlü düşmesine bağlıdır. (Aksan 1978:80)

4.2.1.3. Ses Olaylarına Dayalı Uzun Ünlüler:

Ünsüz düşmesi, ünlü kaynaşması gibi ses olayları, uzun ünlülerin sonradan oluşmasına neden olmaktadır. Bilhassa konuşma dili, bunun örnekleriyle doludur. Bu ses olaylarının uzun ünlüleri oluşturması, şu şekilde olmaktadır:

4.2.1.3.1. Ünsüz Düşmesiyle Oluşan Uzun Ünlü:

Düşen ünsüz, bir önceki ünlünün süresini ve şiddetini arttırır. Böylece ünlünün süresi artarak uzun hale gelir. Bu değişim, üç safhada oluşur:

1. Vurgulu hecenin ünsüzü düşer.

2. Düşen ünsüzün vurgusu, bir derece uzunluk ve vurgunun artışı şeklinde hecede oluşur.

3. Bu artış, ünsüz düşüşünden sonra gelen ünlüye uzunluk olarak eklenir. *yağ* > *yaa* > *ya*: Yani “*ğ* > : (*uzunluk*)”. Uzunluk da bir ses birimdir. Bu uzunluk sesbirimi, [:] simgesiyle gösterilir. (Yönel 1973:319)

Ünsüz düşmesiyle uzayan ünlülerin sonrasına ek gelince uzunluk sesbirimi, tekrar ünsüz olur. *da*: + *I* > *dağ*: *Ö* > *ğ*.

Sızıcı ünsüzlerin değişmiş şekli, uzunluk olabilir. Aslında ünsüz düşmesi değil, uzunluğa dönüşme söz konusudur. Uzunluk-Ünsüz değişimine sahip ünsüzler, *ğ/:* , *r/:* , *h/:* , *y/:*’dir. *Çiğ* > *çi*: , *böyle* > *bö:le* , *geliyor* > *geliyo:* , *pastahane* > *pasta:ne*.

4.2.1.3.2. Ünlü Kaynaşmasıyla Oluşan Uzun Ünlü:

Ünlü kaynaşması yoluyla uzama, şu şekilde oluşur:

I. Türkçenin alıntı kelimelerinin bazılarında bulunan çift ünlüler, kaynaşarak uzun ünlü oluşur: *icraat > icra:t, kıraat > kıra:t*

II. Ünlüyle biten bir kelimedenden sonra ünlüyle başlayan bir kelime gelirse, yan yana gelen iki ünlü kaynaşır ve birleşik - uzun bir ünlü ortaya çıkar: *ne oluyor > no:luyor, ne için > ni:çin*

III. İkinci kelimenin başındaki /y veya /h ünsüzü erir, yan yana gelen ünlüler yine kaynaşır. /y ve /h'nin uzunluğa dönüşebilme özelliği de bu duruma katkıda bulunur. *ne haber > ne aber > na:ber, ne yapacak > ne apacak > na:pacak*

IV. Hece kaynaşması da buna benzer: *hastane > hasta:ne*.

4.2.1.3.3. Birliktelikle Oluşan Uzun Ünlü

Kelimeler tek başına kullanılınca normal süreli olan sesler, bazen buldukları kelimeler bir araya gelmesiyle birlikte uzunluk kazanır: *var > va:rol, baş > ba:ş üstüne* Birliktelikle oluşan uzun ünlüler, vurgu ve duygu etkilerini de gösterir.

4.2.1.4. Psikolojiye Bağlı Uzunluk

Konuşmada duygular, seslerin süresini etkileyen bir güce sahiptir. Süreyi belirleyen psikolojik temeller şunlardır:

1. Önem belirleme işlevi için sesin süresi ve şiddeti artar.

2. Konuşucunun ruh hali, süreyi belirler. Acele eden birinin sesleri, kısa süreli iken; tereddütlü birininki uzundur.

3. Psikolojik uzunluk, değişkenlik temeline dayanır. Konuşucu, uzunluğu belirlemede özgürdür. Bazı dillerde ise uzunluk, kalıcıdır. Yani psikolojiye değil kelimenin ses özelliklerine dayalı bir uzunluk söz konusudur. (Boz 2002: 68)

4. Süre psikolojisindeki anlam belirleme amacı: Süre, anlam ayırıcı bir özelliğe sahiptir. Sürenin ayarlanması, farklı anlamları iletme düşüncesine dayanır. Duygu ve anlam ayırma, sürenin ayarını gerektirir. "Yarın size geleceğim." cümlesine cevap olarak kullanılan "ver" kelimesi, [e] ünlüsünün süre özelliklerine göre değişik anlamlar kazanır:

4.1. Orta perdeden yükselen perdeye geçiş: *ge:l* (gelirsen götürsün) (tehdit)

4.2. Orta perdeden alçalan perdeye geçiş: *ge:l* (fark etmez - önemsemezlik)

5. Konuşurken oluşan vurgu ve tonlama, bazen kendiliğinden uzunluğa dönüşür: "Çekeri:z bir kenara, 'Kuzum ne derdin var' deri:z.", "Ka:rşu tarafa geçme." (Kapkallı 2001:60)

Bu örneklerde durumu belirginleştirmek için sesler vurgulanmış. Vurgulu heceler uzun, vurgusuzlar kısa, tali' vurgulu olanlar ise, yarı uzundur. İşte bu yüzden heceler vurgunun tesiri altında uzayıp kısalabilir. Çekim sırasında vurgu, tabii olarak yine son hece üzerine kayınca, vurgusuz kalan hece de kısalır. (Üçok 1951:126)

Psikolojik uzunluklar işlerken Türkçenin şu kuralı da işlemeye devam eder: Türkçede orta hecedeki uzun ünlüler, kelimedeki diğer uzun ünlülere göre daha uzundur. Vurgulu heceler sesleri, daha fazla süreye sahiptir ve uzun ünlüler, daha vurguludur.

Psikolojiye bağlı uzunluk, hem ünlüler hem ünsüzler için söz konusudur. Ünlü: *Va:h ben ne yaptım?* Ünsüz: "ey:vah", "Sen:sin işte suçlu."

4.3. Kısa Süreli Sesler

4.3.1. Kısa Süreli Ünlüler

Kısa ünlüler, telaffuz süreleri normalden daha az olan ünlülerdir. Türkçede diğer ünlülere göre biraz daha kısa olan [i] ünlüsü yanında, ağızlarında az sayıda diğer ünlülerin kısılları da vardır: "Herkes, buraya gelsin.", "Benim küçükken abeyim vardı." "Bera:ber işesini getirir.", "Yüzünü yıka.", Bu kısa ünlülerin oluşum sebebi, Türkçede orta hece ünlüsünün düşme eğiliminden dolayı zayıf olmasıdır.

4.3.2. Kısa Süreli Ünsüzler

Bilhassa ağızlarında yazı dilimizdeki ünsüzlerin, süre bakımından kısalmış ve normallerine göre belirsizleşmiş şekilleri vardır. Bunlar, ğ, ģ, ħ, k̇, l̇, ṅ, ḟ, ṫ, v̇, ẏ'dir. Bu ünsüzlerden önceki ünlü, biraz uzar. Şimdi bu kısa ünsüzleri inceleyelim: (Gülsevin 2002:18-19)

4.3.2.1. ğ kısa ünsüzü: Bu ünsüz, yarı belirsiz ve düşmek üzere görünümünde bir ğ sesidir. Bu ünsüzden önce gelen ünlü, uzun ve kısa ünlü arasında bir süreye sahiptir: "Bıçağa yaklaşır.", "Buna tığ derler.", "Hiç değişme.", "Girdiğinde kapı açtı."

4.3.2.2. ģ kısa ünsüzü: Bu ünsüz, yarı belirsiz ve düşmek üzere görünümünde bir ģ sesidir. Bu ünsüzden önce gelen ünlü, uzun ve kısa ünlü arasında bir süreye sahiptir: "Talihe bak.", "O, çok meşhurdu.", "Allahı sen."

4.3.2.3. k̇ kısa ünsüzü: Bu ünsüz, yarı belirsiz ve düşmek üzere görünümünde bir k̇ sesidir. Bu ünsüzden önce gelen ünlü, uzun ve kısa ünlü arasında bir süreye sahiptir: "Muhakkak geleceksin.", "İkki saat bekledi." Örneklerde de görüldüğü gibi ikiz k̇ ünsüzlerinden ikincisi biraz daha kısadır. Yani iki ses, bir buçuk k̇ ünsüzü şeklindedir.

4.3.2.4. l̇ kısa ünsüzü: Bu ünsüz, yarı belirsiz ve düşmek üzere görünümünde bir l̇ sesidir. Bu ünsüzden önce gelen ünlü, uzun ve kısa ünlü arasında bir süreye sahiptir: "Nasıl işler bunlar?" "Oldu tamam mı?" "Artık gelmiş."

4.3.2.5. ṅ kısa ünsüzü: Bu ünsüz, yarı belirsiz ve düşmek üzere görünümünde bir ṅ sesidir. Bu ünsüzden önce gelen ünlü, uzun ve kısa ünlü arasında bir süreye sahiptir: "Üstüne tülbeñt yerleştir.", "İçine piriñ koy." Daha çok kelime sonunda gelen iki ünsüzden ilki ṅ olduğunda meydana gelen kısıllık, bir zayıflama sonucudur. Bu, Türkçede iki ünsüzü birlikte söyleme zorluğundan kaynaklanır.

4.3.2.6. ṙ kısa ünsüzü: Bu ünsüz, yarı belirsiz ve düşmek üzere görünümünde bir ṙ sesidir. Bu ünsüzden önce gelen ünlü, uzun ve kısa ünlü arasında bir süreye sahiptir: "Gelene yemek verirler.", "Sabaha gadağ ağladı." Kelime sonuna gelen ṙ sesi, bazen zayıflar, bazen de düşebilir.

4.3.2.7. ṫ kısa ünsüzü: Bu ünsüz, yarı belirsiz ve düşmek üzere görünümünde bir ṫ sesidir. Bu ünsüzden önce gelen ünlü, uzun ve kısa ünlü arasında bir süreye sahiptir: "Eş dost' geldiler.", "Alt üst' oldu".

4.3.2.8. v̇ kısa ünsüzü: Bu ünsüz, yarı belirsiz ve düşmek üzere görünümünde bir v̇ sesidir. Bu ünsüzden önce gelen ünlü, uzun ve kısa ünlü arasında bir süreye sahiptir: "Yağ neredesin?" , "Ona kimse ürnamaz." Bu ses, kelime sonunda olduğu gibi, başta da düşme veya zayıflama eğilimindedir.

4.3.2.9. ẏ kısa ünsüzü: Bu ünsüz, yarı belirsiz ve düşmek üzere görünümünde bir ẏ sesidir. Bu ünsüzden önce gelen ünlü, uzun ve kısa ünlü arasında bir süreye sahiptir: "Öyle deme.", "Olciyse olsun artık.", "Sizi sevmiyciz.", "Bir şey, söylemedi."

5. Bilgisayarlı Sesbilim Çalışmalarında Süre Belirleme

Seslerin süre özelliklerinin tespiti amaçlı çalışmalar, konuşmacıların ses kayıtları üzerinde bilgisayar programları kullanılarak yapılmalıdır. Bilgisayar ortamı kullanılmaya başlanmadan önce sesbilim çalışmaları, daha pahalı ve daha az pratik olan dil laboratuvarlarında yapılıyordu.

Dil laboratuvarlarında seslerin süre bakımından tespiti, bilgisayar ortamındaki kadar kesin ve sağlıklı değildi. Bilgisayara yüklenen ses programları, seslerin özelliklerini bütün ayrıntılarıyla tespit edebiliyor. Bu yüzden bilgisayara dayalı teknikler, diğer sesbilim çalışmaları gibi ses-süre incelemeleri için de bir şanstır. Sesin süresi, dijital olarak gösteriliyor. (Konrot 1991:32)

5.1. Ses-Süre Tespitinde Ses Kaydı Şekilleri

Seslerin çıkarıldığı ortam, onların sürelerini etkiler. Onun için ses kayıtları da farklı ortamlarda yapılmalıdır. Her ortam, bir kayıt şeklini oluşturur.

5.1.1. Tek-Kelime Ortamındaki Ses Kaydında Süre

Tek-kelime ortamında ses kaydı yapılırken konuşmacı, her kayıta sadece bir kelime söyler. Örneğin “*çalışma*” der bekler, “*iyidir*” der bekler. Böylece ses kayıtları, kelime büyüklüğünde parçalardan oluşur. Bu kayıta, seslerin kelime düzeyindeki değişik süreleri tespit edilir.

5.1.2. Öbek Ortamındaki Ses Kaydında Süre

Öbek ortamında ise her kayıta bir söz öbeği söylenir. Örneğin “*İstanbul’un yağışlı günleri*” der bekler, “*İnsanı sinir eden*” der bekler, “*Soruları teker teker bilince*” der bekler. Bu kayıt şeklinde ise parçalar, söz öbeklerinin kapladığı süre parçacıklarıdır.

5.1.3. Cümle Ortamındaki Ses Kaydında Süre

Bu kayıt şeklinde her kayıta bir cümle söylenir. Örneğin “*Sabah erken kalktım.*” der beklenir, “*Hemen yüzümü yıkadım.*” der beklenir, “*Elbiselerimi giydim.*” der bekler. Bu kayıta ise parçalar, cümle süreleri kadardır. (Selen 1979:95)

5.2. Kayıt Şekillerinin Uygulanışında Süre Belirleme

Kayıtlardan yararlanılarak süre belirlerken şu özellikler aranmaktadır:

1. Kayıtlar, yazılı metinlerin okunması şeklinde yapılır.
2. Metinler, kelimeler, öbekler ve cümleler şeklinde üç tiptedir. Üç kayıt, bu üç metin tipinin sırasıyla, yani kelime, öbek ve cümle şeklinde olur.
3. Okuma çalışmalarında dikkatli olunması istenir.
4. Yüksek sesle metinler okunmalıdır.
5. Kayıtlar, dijital ortamda yapılır.
6. Kayıtlar, sessiz ortamda yapılır.
7. Kayıt yapılacak mikrofona kaliteli ve hassas olmalıdır.
8. Kayıtlar, ses analizi için geliştirilmiş özel programlarla incelenir. Analizin yapılacağı bilgisayarın işlemcisi ve ses kartı, en son teknolojiyle olmalıdır.
9. Ses analizi ile kayıtlar etiketlenir.
10. Etiketlemede asıl olarak, sıklık değerleri ve zaman alınır.
11. Sıklık değerlerinin zaman bakımından değerlendirilmesi, seslerin süresini tespit etmekte kullanılır.
12. Sesin çıkışı ve süresi, başlangıç ve son noktalarına göre belirlenir.
13. Ses süreleri tespit edilince, süreler göre sesler sınıflandırılır.

14. Bu sınıflandırmalar, konuşana göre, sesin çıkarıldığı ortama (kelime/öbek/cümle) göre ünlü ve ünsüz başlıkları altında yapılır.

Sonuç:

Süre açısından sesleri inceleyen araştırmalar incelenip değerlendirildiğinde, Türkiye Türkçesi için ortaya çıkan sonuçlar şunlardır:

1. Süre, ses özelliklerinden biridir.
2. Sesbilimde süre, seslerin ne kadar sürede çıktığını inceler.
3. Seslerin süresi, tek başına olduklarında, hecede, kelimedede, öbekte ve cümlede farklı şekillerde karşımıza çıkar.
4. Sesin bulunduğu kelimenin hece sayısı, sesin kelimedeki yeri, konuşma hızı, konuşmacının içinde bulunduğu psikolojik durum, süreyi belirleyen ortamlardır.
5. Türkçede sesler, süreleri bakımından, uzun, normal ve normalden daha kısa olarak üçe ayrılır. Bunların ara derecelerinde de tespit edilen sesler vardır.
6. Seslerin daha sağlıklı bir süre analizi, ilgili bilgisayar programları kullanılarak yapılabilir. (Şaylı, Aslan 2003:16)

Kaynakça:

- AKSAN, Doğan. (1978), "Türkiye Türkçesinin Gelişmeli Sesbilimi" Ankara: TDK yayınları
- BANGUOĞLU, Tahsin. (2000), "Türkçenin Grameri" Ankara: TDK yayınları
- BOZ, Erdoğan. (2002), "Türkiye Türkçesinde Uzun Ünlülerde Vurgu. İstanbul: İlmî Araştırmalar Dergisi, s.29.
- BURAN, Ahmet. (1997), "Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları" Ankara: TDK yayınları.
- DEMİR, İmdat. (2002), "Türkiye Türkçesinde Parçalar Üstü Sesbirimler" Afyonkarahisar (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) s. 67-70
- DEMİRCAN, Ömer. (2001), "Türkçenin Ses Dizimi", Der Yayınları, s. 162-165
- DENY, Jean. (1995), "Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları" Ankara: TDK ya. s.18
- ERGENÇ, İclal. (1989), "Türkiye Türkçesinin Görevsel Sesbilimi", Ankara s.53
- GÜLSEVİN, Gürer. (2002), "Uşak İli Ağızları" TDK Ankara s. 18-19
- KAPKALLI, Handan. (2001), "Türkçedeki /a/'nın Sesbilimsel Özellikleri" Dilbilim Araştırmaları. s. 55-61
- KOÇ, Nurettin. (1996), "Yeni Dilbilgisi", Ankara: İnkılap Yayınları. s. 586
- KONROT, A. (1991), "Ses Bilgisi Çalışmalarında Nesnellik" Ankara: Kurtuluş Basımevi
- KORKMAZ, Zeynep. (1994a), "Güney Batı Anadolu Ağızları" Ankara: TDK yayınları s.10
- (1994b) "Bartın ve Yöresi Ağızları" Ankara: TDK yayınları. s.15
- SELEN, Nevin. (1979), "Söyleyiş Sesbilimi, Akustik Sesbilim ve Türkiye Türkçesi. Ankara: TDK yayınları
- ŞAYLI, Ömer; ARSLAN, Levent M. (2003), "Türkçedeki Seslerin Süre Özellikleri", Dilbilim Araştırmaları.

-
- TEKİN, Talat. (1975), “Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler”, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, s.15-17
- TOPBAŞ, Seyhun; KAPKALLI. (1994), “Sesbilim ve Sesbilgisi Terimleri Üzerine”, Dilbilim Araştırmaları. 310-321
- ÜÇOK, Necip. (1951), “Genel Fonetik” Ankara s.126-137
- (1951), “Fonemlerin Özellikleri Üzerine Bir Deneme” Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi, C.IX, S.4, s.363-380
- YÖNEL, Selçuk. (1973-1974) “Türkçenin Yazınsal Fonemleri” Belleten, Ankara: TDK yayınları. s.319-336